आशाची कहाणी

आप्तस्वकीय, जातवाले या सर्वांचा विरोध पत्करून अन्याय्य मूल्यांविरुद्ध उभे रहाणारे उर्मिला, ओमप्रकाश हे काळोख्या प्रवासातले दीपस्तंभ आहेत. स्फूर्तिस्थान आहेत. पददलितांच्या जाणिवा व अस्मिता जागृत करण्याचे प्रयत्न जागोजाग झाले नाहीत तर त्याना या व्यवस्थेचे [illegible] ठरावे लागेल.

बायजाच्या गेल्या अंकातील बिहारच्या उर्मिलाची दुर्दैवी कहाणी वाचली. विसाव्या शतकात, विज्ञान-युगात जातींच्या, धर्माच्या बुरसटलेल्या कल्पनांतच जखडलेल्या आपल्या समाजाच्या दर्शनाने मन विषण्ण होतं. पण या भयाण अंधारातही, उज्ज्वळ भविष्याच्या खुणा दाखवणारेही काही प्रसंग घडत असतात.

ही कहाणी आहे आशाची. उर्मिलेची नाकेबंदी का होते, आणि प्रखर विरोधाच्या वणव्यातूनही एखादी आशा बाहेर कशी पडते हे समजून घेणं आवश्यक आहे.

गोष्ट आहे आपल्या दुष्काळी जिल्ह्यातील एका खेड्यातील. लोकशाहीच्या वस्त्राखाली सरंजामदारीचं रूप लेऊन वावरणारं हे गाव, गावचे देशमुख हे इथले सर्वाधिकारी. ग्रामपंचायत, पंचायतसमिती, सहकारी सोसायटी, साखरकारखाना ही राजकीय आणि आर्थिक सत्तेची सर्व केंद्रे त्यांच्या हातात. परिसरातला प्रत्येक माणूस काही ना काही कारणाने त्यांच्या कृपेने मिंधा झालेला. गरजू म्हणून त्यांच्या पायाशी गेलेला. म्हणजेच त्यांच्या पिळवणुकीचा बळी ठरलेला. लग्नासाठी, मयतासाठी, नाहीतर खावटीसाठी, एकदा का कर्ज काढलं की तारण दिलेली जमीन अलगद कधी त्यांच्या [illegible] देशमुखांच्या घशात जायची, [illegible] [illegible] बाजारच्या दिवशी सकाळी [illegible] व संध्याकाळी फक्त [illegible] [illegible] दिवसाला दहा रुपये इतके [illegible]

[illegible] देवीचा पुत्र म्हणवीत [illegible]

सकाळी त्यांच्या पायांना स्पर्श केल्याशिवाय रहाणारा माणूस हा देवीपुत्राच्या कोपाला पात्र झालाच समजा.

अशी ही देशमुखसत्ता निरंकुशपणे राज्य करत होती. विरोध हा प्रकार तेथे नामशेष झालेला होता. आपल्या लोकशाहीचं एकमेव लक्षण शिल्लक राहिलेल्या निवडणुका सुद्धा तेथे अगदी नांगी टाकून असत. सुरवातीलाच एकदा विरोधी पक्षाच्या कार्यकर्त्यांची तोंडात माती घालून बोळवण केली गेली. त्यानंतर कोणी तिथे जाण्याची हिंमतच केली नाही.

या पार्श्वभूमीची जाणीव ठेऊन दलित, स्त्रिया, शेत-मजूर, लहान शेतकरी अशा सर्वच दुबळ्या घटकांना संघटित करण्यासाठी तरुणांचा एक गट तेथे काम करू लागला. रोजगार हमी योजनेवर काम करणाऱ्या मजुरांपासून त्यांनी सुरवात केली. मुकादमाची दस-बाजी. कामावर घेण्यासाठीही लाच, दिवसभर मरमर राबून फक्त सव्वद पैसे रोज आणि मजुरीचे पैसे हातात पडेपर्यंत पोट भरण्यासाठी काढलेल्या कर्जाचा फेरा, हे सिद्धचक्र होतं. शोषणाच्या या साखळीतून मुक्त व्हायचं असेल तर आपण संघटीत झालं पाहिजे हे हळूहळू कार्यकर्ते मजुरांना पटवून देऊ लागले.

[illegible] एकत्र येण्यामध्येही आपल्या व्यवस्थेने [illegible] घालून ठेवले आहेत. [illegible] [illegible] यातील खुबी लक्षात [illegible] आपल्या एकीच्या आड येत [illegible] [illegible] आर्थिक प्रश्नाच्या [illegible] [illegible] मिळण्यासाठी [illegible]

एक, आणि पाणी पिण्यासाठी मात्र सवर्ण व दलितांसाठी पाण्याची पिंपं दोन, हा आपल्यातला भेद दूर झाला पाहिजे म्हणून कार्यकर्ते मजुरांशीही भांडले. शेवटी सर्वासाठी एकच पिंप ठेवलं गेलं.

एकीकडे प्रत्यक्ष रोजगार वाढवून मिळवल्यामुळे आपल्या संघटित शक्तीची जाणीव मजुरांना होत होती. दुसरीकडे गावोगाव, वस्त्यावस्त्यांतून बैठका घेऊन आपल्या प्रश्नांचं स्वरूप, त्यांची कारण समजावून दिली जात होती, तसच संघटित होण्याचा व निर्भय बनण्याचा संदेश दिला होता. याचा परिणाम जनमानसात सावकाश पण निश्चितपणे होत होता. सभेत आलो तर देशमुख पाहील या भीतीने घराच्या उंबरठ्याच्या आत बसणारे लोक धीटपणे सभेला येऊ लागले. आपले प्रश्न आपण स्वत: मांडू लागले. चावडीसाठी मोर्चा काढू लागले व दलित स्त्री सरपंचाला जाब विचारू लागली.

हा बदल गावातील सर्व थरातल्या लोकांना जाणवत होता, ढवळून टाकत होता. कोणाला स्फूर्ती देत होता, तर कोणाला हादरवून सोडत होता. गावातले तरूण या नव्या विचारांकडे, नव्या मूल्यांकडे आकर्षित होत होतेच, पण मुली मागे नव्हत्या.

त्यातीलच एक आशा. घरचा विरोध पत्करूनही ती या कार्यकर्त्यांबरोबर कामाला जाऊ लागली. त्यातूनच एका तरुणाशी तिचा स्नेह जमला व पुढे त्यांनी लग्न करायचं ठरवलं. आशा मारवाडी तर सदानंद जातीने गवळी. आशाच्या घरच्या मंडळींना कुणकुण लागली तेव्हा त्यांनी सक्त विरोध केला. आशाच्या कामाला जायची परवानगी बंद झाली. लवकरात लवकर उजवून टाकून तिला पक्कं अडकवून ठेवण्याची तयारी सुरू झाली.

आशा एक दिवस घरच्या नजरेतून निसटून कार्यकर्त्यांकडे गेली. त्यांना घरची परिस्थिती सांगितली व आपल्याला गावाबाहेर [illegible] मदत करण्याची विनंती केली. तेव्हा [illegible] कार्यकर्त्यांनी सदानंदला जवळ बोलावून घेतलं. [illegible] आशा [illegible] पुढचं, पार दुसऱ्या तालुक्यात जाऊन आशा-सदानंद विवाह केला.

झालं. आपली अब्रू अशी घराबाहेर पडल्यावर घरची मंडळी खवळली नाहीत तरच नवल. त्यातून हा आंतरजातीय विवाह. आपल्या पेक्षा खालच्या जातीत लग्न करून आशाने आपल्या पापात भर घातली होती. ती तर आता बाहेर गावी होती. मग तिला मदत करणाऱ्या कार्यकर्त्यांवर सगळा राग निघाला. त्यांना मारहाण करण्यात आली. मुलीला घरातून पळवलं म्हणून त्यांची नाचक्की केली. चार दिवसांनी आशाच्या लग्नाला हजर राहीलेला एक कार्यकर्ता गावात आल्यावर त्यालाही बेदम मारहाण झाली. तो बेशुद्ध पडल्यावर स्थानिक कार्यकर्त्यांला मारायला जमाव त्याच्या घराकडे जाऊ लागला.

येथून आशाची गोष्ट वेगळं वळण घेते. मारहाणीची माहिती समजताच गावातील दलित तरुण धावले व त्यांनी घराभोवती कडं केलं. मार पडायचा असेल तर आधी आम्हाला पडेल, या निश्चयानें ते रात्रभर पहारा करत बसून होते. इकडे दलित वस्तीतल्या स्त्रियांनी आपली आघाडी सांभाळली. पुरूष तिकडे गेले तर मारहाण करणारा जमाव चिडून दलित वस्तीवर येण्याची शक्यता लक्षात घेऊन त्यांनी तोंड देण्याची तयारी ठेवली होती.

दलितांची ही तयारी पाहून आणखी सूड उगवण्याची कुणाची हिंमत झाली नाही. गावातली ही बातमी कळल्यावर आशाने कार्यकर्त्यांना उद्देशून एक पत्रक काढलं. आपण खुशीने हा विवाह केला असल्याचं सांगून, जातीधर्माच्या बंधनात अडकून आपल्या विवाहाला विरोध करणाऱ्या बंधूंचा तिने निषेध केला. हे पत्रक गावभर वाटण्यात आलं.

कार्यकर्त्यांना झालेली [illegible] मारहाण, त्यातूनही त्यांनी दाखविलेला निडरपणा, आणि खुद्द आशाचं पत्रक यांनी गावात [illegible] वातावरण निवळलं. हे लग्न न [illegible] विचार करू लागले— खरंच आशाचं [illegible] करणाऱ्यांचं काय चुकलं ?

आशाची गोष्ट यवढया विस्ताराने सांगण्याचे कारण, कोणीही एक व्यक्ती रूढ कल्पनांच्या चाकोरी-बाहेर जाऊन काही नवं करण्याचा बंडखोरपणा करू लागली, तर आपला समाज चवताळून तिला गप्प करतो. गुलामांनी आपली गुलामी बिनतक्रार मान्य करावी, नव्हे तिच्यातून बाहेर पडणं हे पाप समजावं, अशी आपल्या तत्त्वज्ञानाचीच मांडणी केलेली आहे. या मानसिक गुलामीतून दलितांना, स्त्रियांना, मुक्त करण्याची खरी गरज आहे. या मुक्ततेचे प्रयत्न झाले तर आपल्या जातीच्या चिवट बंधनातून मुक्त होण्या-साठी घराबाहेर पडणारी आशा, आशाच्या मागे उभे रहाणारे कार्यकर्ते, आणि त्यांनाही पाठीशी घालणारी दलित जनता, हे विलोभनीय दृश्य दिसतं.

आप्तस्वकीय, जातवाले या सर्वांचा विरोध पत्करून अन्याय्य मूल्यांविरूद्ध उभे रहाणारे उर्मिला, ओमप्रकाश हे काळोख्या प्रवासातले दीपस्तंभ आहेत. स्फूर्तिस्थानं आहेत. पददलितांच्या जाणिवा व अस्मिता जागृत करण्याचे प्रयत्न जागोजाग झाले नाहीत तर त्यांना या व्यवस्थेचे बळीच ठरावे लागेल. जिथे या जाणिवा जागृत झालेल्या दिसतात, तिथे 'आशाची कहाणी' घडते. सध्याची मूल्यावस्था आमूलाग्र बदलल्याशिवाय 'उर्मिला'वरच्या अन्यायाचं निराकरण खऱ्या अर्थाने होऊ शकणार नाही.

–वसुधा सरदार

टाहो

दलित मित्रा !

तू गळाला लागलेल्या माशासारखा आहेस
तू धडपड करतोस–
यातून सुटण्यासाठी
जातीयता, मध्यमवर्ग, भांडवलशाही
यांच्या पकडीतून सुटणे
साधी गोष्ट नाही.

दलित मित्रा !

तुझा जन्म जातीयतेच्या
हुकूमशाहीच्या समुद्रात झाला आहे
अरे ! याची पकड सैल करायची म्हटलेस
तरी तू ठार होशील
तुझी अब्रू जाईल, आहे तेही जाईल
हे जाणून सुद्धा–
तू उठलास दलित बांधवांना
मुक्त करण्यासाठी
[illegible] मिठीतून सुटण्यासाठी,
[illegible]
पण ही [illegible]–
[illegible] नाही.
अरे ! हे [illegible]
' [illegible] '

आपल्या डोळ्यादेखत, आपल्या आईबहिणीची–
अब्रू पहावते तरी कशी ?
असा तुझा प्रश्न आहे ना !
तो तू टाहो फोडून विचारतोस
तुझ्या हाताची घट्ट मूठ आवळून
दात ओठ चावून

तू हा प्रश्न विचारतोस
आणि म्हणतोस -
जातीयता नष्ट झालीच पाहीजे
अरे ! तुझ्या 'च' ला किंमत
या भांडवलशाहीच्या राज्यात नाही!

विषमता नाहीशी व्हायला–
दलित बांधवांची मुक्तता व्हायला–
श्रमिक, एकता, समानता, व्हायला–

अरे ! दलित मित्रा !

श्रमिक शेतकरी, कामकरी,
यांचे राज्य
तुला [illegible] हवं
नाहीतर ही तुझी धडपड
ही तुझी [illegible]
ही तुझी [illegible]
फुकट आहे रे फुकट ! ! !

— —[illegible]